

BEKTAŐI EDEBİYATININ İKİNCİ DÖNEMİNDEKİ HÂKİM TEMALAR

Mehmet TEMİZKAN*

Özet

Kuvvetli bir Şii etkisinin görülmeye başlandığı on altıncı yüzyıl, Bektaşilik ve BektaŐi edebiyatının ikinci döneminin başlangıcıdır. Bu dönemde, şairler ilk dönemden gelen temaları işlemeye devam etmişlerdir: On İki İmam sevgisi ve Muaviye ile Yezid'den nefret gibi temalar bu dönem şairlerinin sıkça işledikleri temalar olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak bir kısmı yaşanan olaylarla ilgili olan yeni temalar da pek çok şair tarafından sık sık tekrar edilerek işlenmiştir. Bu çalışmada, BektaŐi edebiyatının ikinci döneminde farklı yüzyıllarda yaşayan çok sayıda şair tarafından dile getirilen temalar, "hâkim tema" olarak adlandırılmış ve on başlık altında toplanmıştır. Çalışma içerisinde başvuru konuyla ilgili örnekler, mümkün olduğu kadar bu edebiyatın "ulu"larından alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Alevi, BektaŐi, edebiyat, ikinci dönem, hâkim temalar.

DOMINANT THEMES IN THE SECOND PERIOD OF BEKTASHI LITERATURE

Abstract

Sixteenth century, with a strong Shi'i effect attached upon, is considered to be the beginning of the second era in Bektashi order and Bektashi literature. In this era, poets continued to focus on the previous era's themes like love on Twelve Imams and hate on Muaviye and Yezidi. These themes have been used in poems. However, new themes are also frequently utilized sourced from the real events. In this study, themes of the Alevi-Bektashi literature's second era are collected upon the name "dominant theme" and divided into ten titles. The samples that used in this study are tried to be derived from the "grand" of the literature.

Keywords: Alevi, Bektashi, literature, second period, dominant themes.

GiriŐ

Bilindiği gibi, kuvvetli bir İnan ya da Şii etkisine maruz kaldığı on altıncı yüzyıl, Bektaşilik tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Kuruluşundan on altıncı yüzyıla kadar olan dönem, Bektaşiliğin birinci; Safevi propagandasının yoğunluk kazandığı on altıncı yüzyıldan sonraki dönem de ikinci dönemi olarak kabul edilmektedir. Bektaşilik için söz konusu olan bu durum, Alevi-BektaŐi zümrelerin inançlarında, duygu ve düşüncelerinde meydana gelen değişmelerin edebiyatlarına da yansımış olması dolayısıyla, Alevi-BektaŐi edebiyatı ya da daha kısa bir ifadeyle BektaŐi edebiyatı için de geçerlidir.

* Doç. Dr., Ege Üniversitesi, mehmet.temizkan@ege.edu.tr

Bektaşî edebiyatının birinci dönemiyle ilgili tespit ve değerlendirmelerimizi içeren “*Bektaşî Edebiyatının Birinci Dönemi ve Bu Dönemdeki Hâkim Temaları Üzerine Bir İnceleme*” başlıklı yazımız, “Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı”nda yayınlanmıştır. Burada, İslami Türk edebiyatının ilk eseri olması dolayısıyla Kutadgu Bilig, ilk Müslüman Türk mutasavvıfı olması dolayısıyla da Ahmed Yesevi, Yunus Emre, Abdal Musa, Kaygusuz Abdal, Said Emre, Seyyid Ali Sultan ve Sadık Abdal’ın konuyla ilgili ifadelerinden hareket edilerek şu sonuçlara ulaşılmıştır: Kutadgu Bilig’de, Ahmed Yesevi’de ve Yunus Emre’de dört halifeye de yer verilmiştir. Kutadgu Bilig, “Alevi”leri “Hz. Ali’nin soyundan gelenler anlamında kullanmış ve yüceltmıştır. Ahmed Yesevi, Hz. Fatma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’i hürmetle anmış; bir hikmetinde, Hz. Ali’nin Miraç’ta Hz. Muhammed’e yâr olduğunu ifade etmiştir. Yunus Emre de Ehl-i Beyt’ten Hz. Fatma, Hz. Hasan ve Hüseyin ile On İki İmam’dan övgüyle söz etmiştir. İsimlerini saydığımız diğer şairler ise, ilk üç halifeye yer vermemek, Ehl-i Beyt sevgisini ön plana çıkarmak, On İki İmam’a bağlı olmak, Yezid ve çevresinden nefret etmek, Hacı Bektaş’a ve diğer şeyhlere bağlı olmak gibi temalara Muhammed Ali inancını da eklemişlerdir. Böylece, Bektaşî edebiyatının hâkim temaları şekillenmeye başlamıştır. Bu edebiyatın bu karakteri ile Sünnî çizgide gelişen edebiyattan pek de farklı olmadığını, yukarıdaki temaların büyük bir kısmının Sünnî şairler tarafından da dile getirildiğini söylemek, yanlış olmayacaktır.

Bektaşî edebiyatının ilk dönemini kısaca tanıtıp değerlendirdikten sonra, asıl konumuz olan ikinci döneme geçebiliriz.

On altıncı yüzyılda Bektaşî tarikatında ve Alevi-Bektaşî edebiyatında söz konusu olan İran veya Şii etkisini anlayabilmek için, Safevilerin Osmanlı topraklarında yürüttükleri faaliyetlerin geçmişini kısaca hatırlamakta fayda vardır. Safevilerin Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri, on beşinci yüzyıldan itibaren başlamıştır. Şah İsmail’in dedesi olan Şeyh Cüneyd, Karaman, İskenderun ve Antalya civarlarında Safevi-Şii propaganda faaliyetlerinde bulunmuş, bu faaliyetler oğlu Şah Haydar tarafından da çeşitli yollarla devam ettirilmiştir. A. Yaşar Ocak, *Osmanlı topraklarındaki Safevi propagandasının Şii propagandası olarak görüldüğü ancak bunun ne tür bir Şiilik olduğunun belirtilmediği ve ideolojik muhtevasının detaylı analizinin yapılmadığı* kanaatindedir. (Ocak, 2005: 30) Şah İsmail, hükümdarlığa giden yolun önemli basamaklarından ilki olan toplantısını Erzincan’da gerçekleştirmiştir. Bu toplantıda, dedesi ve babası tarafından yürütülen faaliyetler neticesinde oluşan taraftarlarıyla buluşmuştur. Onların önemli bir kısmı da yerini yurdunu bırakarak kendisiyle birlikte Erdebil’e doğru yola çıkmıştır. Bu sırada Şah İsmail’in henüz on bir veya on iki yaşında bir çocuk olduğu düşünülürse yürütülen faaliyetlerin ne kadar etkili olduğu rahatça anlaşılır. Bütün bunlar, Mevlana’nın on üçüncü yüzyılın ortalarında Anadolu kapılarına dayandığını haber verdiği Şiilik dalgasının, yaklaşık iki asır sonra Anadolu’nun önemli bir kısmını sardığını ortaya koymaktadır. Hatta

Mevlana'nın torunlarından olup Mevleviliğin Afyon ve çevresinde teşkilatlanmasını sağlayan Divane Mehmet Çelebi'nin bile, bir aralık Şah İsmail ve Safevilik rüzgârına kapıldığı bilinmektedir. Şah İsmail'in askeri alandaki başarıları kadar Osmanlı ile giriştiği mücadeleyi Çaldıran'da kaybetmesi de taraftarlarının kendisine olan bağlılığının artmasına sebep olmuştur. -Çünkü o, artık bir "mazlum"dur.- Bu artışı en büyük pay, taraftar kitlesini canlı tutabilmek amacıyla söylediği ruhları okşayan, heyecan dalgaları oluşturan sade, anlaşılır, millî zevke uygun ve mihver teması da "İmamlara bağlılık" olan şiirlerindedir. Burada, bir de Hurufilik etkisinden söz etmek zorundayız. Hurufiliğin kurucusu Fazlullah'ın birinci halifesi Aliyyü'l-a'lâ, Hacı Bektaş tekkesine yerleşmiş ve kendi fikirlerini Hacı Bektaş Velî'nin fikirleri olarak açıklamış ve yaymıştır. Nesimi de Hurufiliği Anadolu ve Rumeli'ye taşımış, edebiyatımızla tanıştırmıştır. (Gölpınarlı, 1973: 28) Burada, Ahmet Yaşar Ocak'ın konuyla ilgili bir tespitini zikretmekte fayda vardır: *Suriye, İran ve Irak topraklarında yaşayan Türkler, daha on ikinci yüzyılda Nizari İsmailîlikle doğrudan veya Vefailik içine sızan Nizari daîleri vasıtasıyla temas etmişler, Hurufilik ise alt yapısı hazır olan bu tesirleri pekiştirmiştir.* (Ocak, 2005: 33)

İşte özetlemeye çalıştığımız faaliyetler, Şah İsmail'in son derece etkili şiirleri ve Hurufilik etkisi ile Bektaşiliğe Şii öğeler girmeye ve ağırlık kazanmaya başlamış; bu da tarikatın tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. (Ocak, 1992: 375) Bu tarihlerden, yani on beşinci yüzyılın sonları ile on altıncı yüzyılın başlarından itibaren, Bektaşiliğin ve Bektaşî edebiyatının ikinci dönemi başlamıştır. Bu döneme mensup şairlerin sayısı bir hayli fazladır. Esrar Dedé'nin Mevlevî olduğunu söylediği Sururi, Faziletname'yi Türkçeye tercüme eden ve Alevî-Bektaşî edebiyatının "yedi ulu"sundan biri olan Yeminî, Hayderî, Kanberî, Kelamî, Seher Abdal, Hayretî, Hatayî, Pir Sultan Abdal, Kul Himmet, Viranî on altıncı yüzyılın; Kul Hüseyin, Geda Muslî, Kazak Abdal, Âhû, Derviş Mehmed, Fakir Ednâ, Kasımî, Kul Hasan, Kul Mustafa, Teslim Abdal on yedinci yüzyılın; Şîrî, Gurbî, Haşim Baba, Kalbî, Tâhir, Fedayî, İsmail on sekizinci yüzyılın, Ceyhunî, Dertli, Didarî, Mir'atî, Perişan Baba, İspartalı Seyranî, Sırrî, Türabî Baba, Kul Velî, Ecrî, Hâtıfî, Yesarî, Hakkî, Fennî, Kemterî, Mehmed Ali Hilmi Dedebaba, Genç Abdal, Derviş Ali on dokuzuncu yüzyılın; Harabî, Noksanî, Şehidî, Mihrabî, Küncî, Sâmih Rıfat, Ali Nutkî Baba, Basrî Baba ve Kâzım Baba da yirminci yüzyılın önde gelen Alevî-Bektaşî şairlerinden bazılarıdır. Bu zümreye mensup şairler için -kanaatimizce- en güvenilir kaynak, dedebabalık da yapmış olan Turgut Koca tarafından hazırlanmış olan "Bektaşî Alevî Şairleri ve Nefesleri (13. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Kadar)" isimli eserdir. Yukarıda ismi anılan şairlerden Hatayî, Pir Sultan Abdal, Kul Himmet ve Derviş Ali'nin... Kızılbaş oldukları bilinmektedir. Ancak, Kızılbaş şairler de ana başlık olan "Alevî-Bektaşî Edebiyatı" veya kısaca "Bektaşî Edebiyatı" içerisinde değerlendirilmektedir. Hatta bunlardan bazıları söz konusu edebiyatın "yedi ulu"sunun arasındadır. Önde gelen bu

şairler, bu dönemde, birinci dönemdeki hâkim temalardan bir kısmını olduğu gibi, bir kısmını da biraz daha vurgulu olarak ve anlam derinliği katarak kullanmaya devam ederken farklı ve yeni temalara da yer vermişlerdir.

Birinci dönemde de bulunan, ancak anlam derinliği kazandırılan temalarla ikinci döneme has, yeni ve farklı temaları analitik bir incelemeye tâbi tutarak tanıtmak, bir makalenin hacmini çok zorlayacak ve belki de birkaç makalede mümkün olabilecek bir çalışmadır. Bu noktayı özellikle belirterek, söz konusu temaları şu şekilde sıralayabiliriz.

I. Muhammed Ali İnanıcı

Bektaşılığın birinci döneminde Abdal Musa tarafından,
Muhammed Ali'nin kıldığı dava
Yok meydana değil var meydana (Koca, 1990: 16)

şeklinde ifade edilen bu inanç, Hz. Ali'yi yüceltme endişesinin bir sonucudur. Yüceltme, Hz. Ali'nin adı Hz. Muhammed'le birlikte anılarak ve Hz. Ali'ye beslenen sevgi Hz. Muhammed'e beslenen sevgiyle birleştirilerek, kısaca iki isim birbirine "yaklaştırılarak" yapılmıştır. Ancak, bu dönemde ikisinin "bir" ya da "aynı hamurdan" olduğu gibi bir inanç söz konusu değildir. Şairlerin böyle bir inancı ispat etmek gibi bir çabası da yoktur. Ancak, ikinci dönemde, "yaklaştırma" yerini "birleştirme"ye bırakmıştır. Onların "bir" oldukları, çeşitli delillere dayandırılmak suretiyle ispat edilmeye çalışılmıştır. Küçük farklarla hem Hatayî hem de Kul Himmet adına kayıtlı olan şu dörtlülüklerde açıkça ifade edildiği gibi, onların "hamuru aynı"dır. Allah'ın "zat sıfatı"ndan bir gevher doğmuş ve hem Hz. Muhammed hem de Hz. Ali bu gevherden ayan olmuşlardır:

Evvel Hû âhir Hû Allah ekber
Sıfat-ı zatından doğdu bir güher
Muhammed Mustafa Şah imam Hayder
Oldu ol gevherden ayan Hû deyu
Anlar gizli idi ol Lamekânda
Mustafa Murteza bir idi anda

Lafeta okuyup karşı gelende
Yedi kez çağırdı Sultan Hû deyu¹ (Birdoğan, 1991: 101-102)

Hatayî'nin ifadesiyle Allah'ın "zat sıfatı"ndan, Kul Himmet'in ifadesiyle de "cemal nuru"ndan doğan bir cevherden ayan olan Hz. Muhammed ile Hz. Ali'nin ayrı ayrı kişiler olarak görülmesi, Bektaşî şairler tarafından hoş karşılanmamıştır. Bu konuyla ilgili olarak Hz.

Muhammed tarafından söylendiği ifade edilen bazı hadislerle de sık sık yer verilmiştir. “Etin etimdendir.” anlamına gelen “Lahmike lahmî”, “Ruhun ruhumdandır.” anlamına gelen “Rûhike rûhî” ve “Ali bendendir, ben de ondanım” anlamına gelen “Ali minnî ene minhû”, bunlar arasında en çok tekrar edilenlerdir. Yine Hatayî adına kayıtlı olan bir nefeste geçen şu mısralar, Muhammed Ali inancının Alevî-Bektaşî zümreler için bir ilke, bir “esas” olduğunu açıkça ortaya koymaktadır:

Ali Muhammed'dir Muhammed Ali
Biz Muhammed Ali deyenlerdeniz (Birdoğan, 1991: 107)

Hasarî mahlaslı başka bir şair de biraz daha iddialı bir ifadeyle şöyle demektedir:

Haşa birbirinden kim ayrı gördü
Muhammed Ali'dir, Ali Muhammed
Ali benden, ben Ali'den buyurdu
Muhammed Ali'dir, Ali Muhammed² (Atalay, 1991: 105)
Fakir Edna ise, Muhammed Ali inancını dile getirmek için
Ali Muhammed'dir Muhammed Ali
Gördüm bir elmadır elhamdülillah (Koca, 1990: 254)

diyerek “elma” benzetmesini kullanmaktadır.

II. Hak Muhammed Ali İnancı

Alevilik ve Bektaşiliğin temel esaslarından biri de “Hak Muhammed Ali” inancıdır. Bu inancın edebiyata yansımaları, Muhammed Ali inancından daha sonradır. Alevî-Bektaşî edebiyatında, bu inancı dile getiren şiirlere on altıncı yüzyılın başından itibaren tesadüf edilmektedir. Başlangıçta tamamen pragmatik bir endişenin ürünü olan “Hak Muhammed Ali” inancının kaynağı, bilindiği kadarıyla Şah İsmail'dir. Bu konunun biraz açıklanması faydalı olacaktır.

Hatırlanacağı üzere, Safevilere hizmet eden yüksek rütbeliler ve devleti oluşturan kitleler, özellikle etnik bakımdan mütecanis (homojen) bir karakter arz etmiyordu. Bu durumun farkında olan ve sıkıntı yaratacağını da bilen Şah İsmail, “Devletin heterojen yapıdaki insanlarını müşterek bir ideoloji etrafında toplamak için, Şii inancını resmî devlet dini olarak ilan etmişti.” (Caferoğlu, 1991: 150) Şiiliğin gereği olarak “Edebî program, Hz. Ali'nin şahsiyetini idealize etmeye ve onun sülâlesini göklere çıkarmaya matuftur. Bu sebepten dolayı tereddüt etmeksizin Allah, Muhammed ve Ali kavramlarını fark gözetmeksizin aynı seviyeye koyuyordu” (Caferoğlu, 1991: 150) O, Hatayî mahlasıyla yazmış olduğu şiirlerde, bu inancı tekrar tekrar dile getirmiştir. Osmanlı sahası Bektaşî-Alevî şairler üzerindeki derin etkisi sonucu, söz konusu inanç, Osmanlı sahasına mensup yüzlerce şair tarafından

da tekrar edilmiştir ve halen de edilmektedir. On altıncı yüzyılın başlarından itibaren Alevîliğin ve Bektaşîliğin esaslarından biri –hatta en önemlisi haline gelmiş, bunun doğal bir sonucu olarak da Bektaşî edebiyatının hâkim temalarından biri olmuştur. Bu inancın kaynağı olan Hatayî'nin, konuyla ilgili şiirlerinden aldığımız iki dörtlük şu şekildedir:

Hak Muhammed Ali üçü de nurdur
 Birini alma sen üçü de birdir
 Onların koyduğu bir doğru yoldur
 Danıştı Muhammed böyle der Ali (Birdoğan, 1991: 63)

Anlar birdir bir olupdur
 Yerden göğe nur olupdur
 Dört köşede sırr olupdur
 Allah bir Muhammed Ali (Birdoğan, 1991: 124)

Hak Muhammed Ali inancı, Bektaşî edebiyatının “yedi ulu”sundan biri olan Pir Sultan Abdal'da da vardır. On altıncı yüzyıl şairi olan Pir Sultan, İran'la “gönül bağı” bulunan şairlerin en büyüğüdür. Kaynağı Hatayî olan Hak Muhammed Ali inancının Pir Sultan Abdal tarafından da dile getirilmesi, bu inancın Bektaşîlikte ve Bektaşî edebiyatında kök salmasını sağlayan önemli bir etken olmuştur. Onun Hatayî'nin yukarıdaki dörtlüğünü hatırlatan bir dörtlüğü şöyleidir:

Anlar birdir bir oluptur
 Hak içinde sır oluptur
 Tecellide nur oluptur
 Allah bir Muhammed Ali (Öztelli, 1971: 90)

Nakarat olarak yedi kez tekrar edilen
 Allah bir Muhammed Ali'dir Ali (Öztelli, 1971: 93)

ve beş kez tekrarlanan
 Yetiş Allah, yâ Muhammed yâ Ali (Öztelli, 1971: 200)

şeklindeki mısralarıyla, nakarat mısraların şiirin “mihver tema”sını vurgulamak gibi bir fonksiyonunun da bulunduğu hareketle, Pir Sultan Abdal'ın söz konusu inanca vurgu yaptığını düşünmek, yanlış olmaz. Şairin konuyla ilgili güzel bir dörtlüğü de şudur:

Bu dünyanın evvelini sorarsan
 Allah bir Muhammed Ali'dir Ali
 Sen bu yolun sahibini ararsan
 Allah bir Muhammed Ali'dir Ali (Öztelli, 1991: 153)

Alevî-Bektaşî edebiyatının önemli temsilcilerinden Kul Himmet ise, üç

isme birden “sen” diye hitap eder, onlardan medet diler. Bu samimi sesleniş, Hak Muhammed Ali “bir”liği inancının basit; fakat orijinal ifadelerinden biridir:

Benim günahım çok senin katında
Allah bir Muhammed Ali el aman
Sen kerem kânısın zâhir bâtında
Allah bir Muhammed Ali el aman (Koca, 1990: 180)

On altıncı yüzyıl şairlerinden Sersem Ali Baba, on yedinci yüzyıl şairlerinden Derviş Mehmet ve Fakir Edna, on sekizinci yüzyıl şairlerinden Arifoğlu ve Mahremoğlu da Hak Muhammed Ali inancını sık sık terennüm eden şairlerden bazılarıdır. Aynı inanaç, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl Bektaşî şairleri tarafından da dile getirilmiştir.

III. Miraç

Miraç, Hz. Muhammed’in mucizelerinden biridir. Onun Cebrail’in rehberliğinde gök tabakalarını geçmesi, son tabaka olan arşa ulaşması ve orada Allah ile görüşmesi, daha sonra da evine dönmesi şeklinde özetlenebilecek miraçla ilgili bilgiler, Kur’an-ı Kerim’deki İsrâ suresi ile Hz. Muhammed’in bu konudaki hadislerinden ibarettir. Gerek Kur’an-ı Kerim’de gerekse hadislerde, miraçla ilgili çok detaylı bilgilerin bulunmadığı da bilinmektedir.

Bektaşî-Alevî zümreler ve şairler, Miraç hadisesini merkezine Hz. Ali’yi yerleştirmek suretiyle “efsanevî Miraç” haline getirmişlerdir. Böylece Hz: Ali, ağırlığı ile Hz. Muhammed’in önüne geçmiş, hadisenin baş kahramanı haline gelmiştir: Hz. Muhammed yedinci feleğe geldiği zaman karşısına bir aslan çıkmış ve daha ileri gitmesine engel olmuştur. Bu sırada, aslanın kendisinden bir nişan istediğini belirten bir ses duymuş, yüzüğünü çıkarıp aslanın ağzına vermiş, aslan sakinleşerek geçmesine müsaade etmiştir. Hz. Muhammed, dönüşte uğradığı kırklar meclisinde, yüzüğü Hz. Ali’nin parmağında görmüş (ya da Hz. Ali, yüzüğü ağzından çıkararak sahibine iade etmiş), o zaman karşısına aslan suretinde çıkan varlığın gerçekte Hz. Ali olduğunu anlamıştır... Alevî-Bektaşî edebiyatında, özetlemeye çalıştığımız “efsaneleşmiş Miraç” ı anlatan pek çok şiir vardır. Hatayî’nin konuyla ilgili mısraları şöyledir:

Geldi Cebrail çağırdı ya Muhammed Mustafa
Hak seni Mirac’a okudu divana kadir Huda
Ahan Cebrail bağladı Habibu’llah belini
İki gönül bir oluban yürüdüler dergâha
Vardı dergâh kapısına gördü bir aslan yatur
Aslan bir hamle kıldı ki başta koptu bir fetâ

Buyurdu sırr-ı kâinat “korkmasın der habibim
 Hatemin ağzına versin senden ister nişane”
 Hatemin ağzına verdi aslan kılını sakın
 Muhammed’e yol verildi aslan gitti tahata (Birdoğan, 1991: 163)

Kanberî adlı bir şair ise, “Hatemini ver.” ifadesini Cebrail’e söyletmektedir:

Çıktı Mî’râc’a Muhammed gördü arslanı Ali
 Cebrail’e sordu ol dem dedi kimdir bu velî
 Cebrail ver hâtemini bulmak istersen yolu
 Vardı Ahmed gördü anda söyleyen şâhın dili
 Ol Ali’dir pîşüvâ-yı evliyâ vü enbiyâ
 Anın için dedi Îsâ İncil’inde Îlyâ (Koca, 1990: 66)

IV. İran’a Bağlılık

Daha önce de açıklamaya çalıştığımız gibi, Osmanlı topraklarındaki Safevi propagandası, Şeyh Cüneyd ile başlamış ve oğlu Şeyh Haydar tarafından devam ettirilmiştir. Aslı bir tarikat olan Safeviliğin Şah İsmail tarafından devlet haline getirilmesi, Anadolu’daki Alevî-Bektaşî zümrelerin -en azından- bir kısmının heyecanlanmasına ve İran’a ümit bağlamasına sebep olmuştur. Şah İsmail’in Hatayî mahlasıyla yazdığı nefesler, var olan gönül bağınu kuvvetlendirmiştir. Onun Çaldıran’daki yenilgisi, bu bağı zayıflatmamıştır. Bektaşî-Alevî zümreler ve şairlerdeki bu gönül bağınu ifade etmek üzere, A. Gölpınarlı, “Alevî-Bektaşî Nefesleri” adlı eserinin altıncı bölümüne “İran’a Bağlılık”; C. Öztelli ise “Pir Sultan Abdal” isimli eserinin bölümlerinden birine “Şahlara Selam” başlığını uygun görmüştür. Bu bağlılığın hem siyasi sonuçları, hem de edebiyat eserlerine yansımaları olmuştur. Biz, Bektaşî edebiyatındaki yansımaları üzerinde durmaya çalışacağız.

Hatayî, kendisine secde etmelerini istediği taraftarlarına “gaziler” diye hitap eder ve kendisini de “şah” olarak tanıtır. Pir Sultan Abdal olması muhtemel olan Abdal isimli bir şair, “gazi”yi tarif ederken

İmam yolunda kanını
 Saçana gazi dediler
 ve
 Abdal aydur dosttan yana
 Geçene gazi dediler (Gölpınarlı, 1992: 91)

derken, Safevileri işaret etmektedir.

İran’a bağlılık denince, akla gelen ilk isim şüphesiz Pir Sultan Abdal’dır. Pek çok şiirinde geçen “şah” kelimesi, Hz. Ali ve çocuklarından çok Şah Tahmasb için

kullanılmıştır. Şair, Şah Tahmasb tarafından Urum üzerine yapılacak bir sefer ümidi ve beklentisi içindedir:

Yürüyüş eyledi Urum üstüne
Ali nesli güzel imam geliyor
İnip temenna eyledim destine
Ali nesli güzel imam geliyor (Gölpınarlı,1992: 95)

Şair,

Ben de bu yayladan Şah'a giderim (Gölpınarlı,1992: 99),
Yine geçmem ala gözlü Şah'ımdan (Gölpınarlı,1992: 100)

ve

Açılın kapılar Şah'a gidelim (Gölpınarlı,1992: 101)

şeklindeki ifadeleri nakarat mısra olarak tekrarlamakta, böylece “Şah” a olan bağlılığını vurgulamaktadır.

Safeviler adına Anadolu’da isyan çıkaranlardan birinin adı veya mahlası, “Şahkulu”dur ve bu ad ya da mahlas, tamamen İran’a olan bağlılığın ifadesidir. Aynı şekilde, Safeviler adına ayaklanan ve cezalandırılan Kalender Çelebi için çağdaşı ve dostu olan Koyun Abdal adlı bir şair

Seni Şah'a gider derler, Gel gitme güzel Kalender

Atan anan yüzün suyun, Terk etme güzel Kalender (Koca, 1990: 131)

mısralarıyla, ondaki İran bağlılığını onaylamadığını samimi bir şekilde ifade etmektedir.

İran’a bağlı olan başka şairler de bulunmaktadır. Ancak, bu bağlılık Safevilerin bir güç olmaktan çıkışı ile büyük ölçüde son bulmuştur. Dolayısıyla, bu tema Alevi-Bektaşî edebiyatının on altıncı ve on yedinci yüzyıldaki hâkim temalarından biri olarak görülmelidir.

V. Hurufilik

Hurufilik, on dördüncü yüzyılın başlarında Fazlullah tarafından kurulmuş bir tarikat veya mezheptir. Hurufiliğe göre, gizli bir hazine olan Allah, “bilgi”yi peygamberlere harfler vasıtasıyla bildirmiştir. Kitapların geldiği dilin alfabesindeki harf sayısı, kitapların geldiği peygamberlere verilen bilginin de miktarıdır. Buna göre, Allah; Hz. Adem’e 9, Hz. İbrahim’e 14, Hz. Musa’ya 22, Hz. İsa’ya 24 ve Hz. Muhammed’e de 28 harflik bilgi vermiştir. Farsçada bulunan p, ç, j, g harflerinin eklenmesiyle Arap alfabesindeki harf sayısı 32 olur. Buradan hareketle Fazlullah, kendisine 32 harflik bilginin verildiği, son ve en fazla bilgiye sahip peygamber

olduğunu iddia etmiştir. Hurufilik, pek çok şeyi 7, 17, 28 ve 32 ile ilişkilendirerek açıklamaya çalışır. Bu konuda, A. Gölpınarlı'nın (1973: 18-26) eserinde geniş bilgi vardır.

Hurufiliğin Bektaşiliği ve Alevî-Bektaşî edebiyatını etkilemesi, iki kanalla olmuştur. Bunlardan birincisi, Fazlullah'ın bir numaralı halifesi Aliyyü'l-a'lâ'nın on beşinci yüzyılın başlarında Bektaşî tekkelerine girmesi ve kendi fikirlerini Hacı Bektaş'ın fikirleriymiş gibi göstermesidir. İkinci ve daha etkili kanal ise, Fazlullah'ın önde gelen halifelerinden Nesimî'nin Hurufî inançlarıyla ördüğü sanat değeri yüksek şiirleridir. Bilindiği gibi, Nesimî, Bektaşî edebiyatının “yedi ulu”sundan biri ve birincisidir. Bu özelliğiyle, kendisinden sonra gelen bütün Bektaşî şairleri derinden etkilemiştir. Gazelleri pek çok şair tarafından tahmis edilmiştir. (Yukarıda, A. Yaşar Ocak'ın bu konuyla ilgili kanaatin verdiği için, burada tekrar etmeyi gerekli görmüyoruz.)

Bektaşî şairler, Hurufiliğe daha çok Fazl ve Fazlullah isimlerini kullanarak, harflerin rakam karşılıklarına dayanan ebced hesabıyla birtakım sonuçlar çıkararak, bist ü heşt (28) ve si vü dü (32) kelimelerini kullanarak ve Fazlullah ile Hz. Ali arasında bağ kurarak yer vermişlerdir. Örnek olmak üzere şunlar verilebilir:

Levh-i mahfûzun Hatai ebcedin kıldı beyan
Div değilsen hatemin hatminde Fazlullah'ı gör (Birdoğan, 1991: 325)

Si ve dü hurufla bu vücud esmâ
Gönlümün tahtında cânan müsemma
Vehbi Dede'm söyler muammâ
İrfânına geldim aman erenler (Koca, 1990: 502)

Ali'dir yâr-i peygamber Ali'dir bâ-i Bismillah
Ali'dir suret-i Rahman, Ali'dir zat-ı Fazlullah (Koca, 1990: 488)

Ey Virânî (fâ) vü (dâd) ü (lâm) ü Yezdan hakkıçün
Sûre-i İhlâs ile yüz gösterir cânân bize (Vaktidolu, 1998: 192)

VI. Hz. Ali'nin İlahlığı İnancı

Bu yazının konusu, Bektaşî edebiyatındaki hâkim temalar olmasına ve Hz. Ali'nin ilahlığı inancı da bu edebiyatın hâkim temalarından biri olmamasına rağmen, bu konu üzerinde durmakta fayda gördük.

Hatırlanacağı üzere, Hz. Ali'nin ilahlığı konusu Abdullah ibn Sebe'ye kadar uzanmakla birlikte, Şii ya da Sünnî karaktere sahip geniş kitleler tarafından rağbet görmemiştir. Rağbet göstermeyenlerden biri de Hz. Ali'ye beslediği sevgiyi “Hak

Muhammed Ali” ve “Muhammed Ali” inancıyla Allah’a ve Hz. Muhammed’e beslediği sevgi seviyesine çıkaran ve onları birleştiren Alevî-Bektaşî zümreler de dahildir. Ancak, bu zümreye mensup olan birkaç şairde söz konusu inancın var olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan biri -ve muhtemelen ilki- çok kudretli bir şair ve “yedi ulu”dan biri olan Virânî’dir. Zaten “hâkim tema” olmamasına rağmen bu konuya yer vermemizin en önemli sebeplerinden biri, bu temanın Virânî gibi Bektaşî edebiyatında önemli bir yeri bulunan bir şairde yer almasıdır.

Virânî, bazen Hz. Ali’nin Tanrı olduğunu hiçbir yoruma mahal bırakmayacak kadar açık bir dille ifade etmiş, bazen de Allah’ın sıfatlarını Hz. Ali’ye taşıyarak onu ilahlaştırmıştır. Şu iki dördlükte, söylediğimiz durum açıkça görülmektedir:

Edegör zâhid-i ihrâr
Ali’dir Hâlık u Hallak
Bunu böyle digil tekrar
Ali’dir Hâlık u Hallak
Gönülde oldu çün bana
Ali’dir lâ ilâhe illâ
Gözün aç görgil ey a’mâ
Ali’dir Hâlık u Hallak (Bayrı, MCMLIX: 113)

Aşağıdaki beyitlerde ise, ifade biraz daha açıktır:

Ali’dir çün bize aşk-i ilâhî
Ali Tanrı deyem hatâ olur mu (Bayrı, MCMLIX: 262)

Yâ Ali ben senden ayrı, Allah derim, gayri yok
Zikrimizdir bâ-i bismillâh derim gayri yok (Bayrı, MCMLIX: 117)

Hız. Ali’nin Tanrı olduğu inancını açıkça dile getiren başka bir isim de on dokuzuncu yüzyıl şairi Derviş Ali’dir. Derviş Ali, Kızılbaş şairlerdendir. “Men Ali’den başka Tanrı görmedim” diyen şairin, bu mısrayı nakarat olarak kullandığı şiirin iki dördlüğü şöyledir:

Yeri göğü arşı kürsü yaradan
Men Ali’den başka Tanrı görmedim
Yaradup kulunun kismetin veren
Men Ali’den başka Tanrı görmedim
Binbir ismi vardır bir ismi Allah
Eğer inanmazsan hem vallah billah
Âdemi görmüşüm elhamdülillah
Men Ali’den başka Tanrı görmedim (Koca, 1990: 610)

Viranî ve Derviş Ali kadar açık bir dille olmasa da Hz. Ali'nin tanrılığından bahseden başka şairler de vardır. Ancak, sayıları ve konuyla ilgili şiirleri fazla değildir. Hatta gerek Viranî'nin gerekse Derviş Ali'nin “Hz. Ali'nin Tanrılığı” inancıyla çatışan şiirleri de bulunmaktadır. Ayrıca, bazı Alevî-Bektaşî şairler, söz konusu inanca karşı çıkmış, bunu “fesad” ve sahiplerini de “müfsid” olarak nitelendirmişlerdir. Mesela, Edip Harabî şöyle demektedir:

Gerçi herşey hak'dır bil muhakkaktır
Ali Hak'dır fakat mahlûk-ı Hak'dır
Ali'ye hâlik ü hakkı mutlaktır
Deyenler bi-hûde gümân eyledi (Koca, 1990: 668)

Haydarı Kerrâr'a cânım fedâdır
Çünkü kendileri Şâh-ı velâdır
Bazı müfsidlerin sözü hebâdır
Söylüyorlar hâşâ Allah Ali'dir (Koca, 1990: 671)

VII. Nevrûz

Bilindiği gibi, Türklerin destan döneminden kalan bir hatırası olan “Ergenekon” bayramı ile Farsların “Nevrûz” bayramı, zaman içinde aynı tarihlerde ve benzer şekillerde kutlanmaları sebebiyle “Nevrûz” adı altında birleşmiştir. Bayram olarak kutlanan “Nevrûz”, Türk hayatında ve edebiyatında önemli bir yere sahip olmuştur. Alevî-Bektaşî zümreler, “Nevrûz”a özel bir anlam yükleyerek onu Hz. Ali'nin doğduğu ve Hz. Fatma ile nikahlandığı gün olarak kabul etmişler ve kutsallaştırmışlardır. (Oytan, 2007: 382)

Hatayî ve Pir Sultan'da, “Nevrûz” ile Hz. Ali arasında kurulmuş bir ilişki söz konusu değildir. Söylediğimiz ilişki, daha sonra gelen Bektaşî şairlerde görülmektedir. Günümüzde de Hz. Ali ile ilişkilendirilmeye devam edilen “Nevrûz”, Alevî-Bektaşî edebiyatının ikinci döneminin hâkim temalarından biridir. Biri on altıncı asırdan Pir Sultan'a, diğeri de on dokuzuncu asırdan Didarî'ye ait olan iki dördlük şu şekildedir:

Sultan Nevrûz günü canlar uyanır
Hal ehli olanlar nura boyanır
Muhip olan bu gün ceme dolanır
Himmeti erince Nevrûz Sultan'ın (Öztelli, 1971: 298)

Velâdet günüdür Hak Murteza'nın
Şimşir-i kudretle ol Kibriyanın
Nâre-i Hayder tek açıp dehanın
Nevruzunuz canlar mübarek olsun (Koca, 1990: 395)

VIII. Devlete Muhalefet

Alevî ve Bektaşî zümrelerin devlete karşı takındıkları muhalif tutum, izahı güç olan konulardan biridir. Her şeyden önce, Hacı Bektaş Veli'nin Osman Bey'e "devletin sonunun önünden gür olması" temennisinde bulunduğu ve başta Seyyid Ali Sultan olmak üzere bazı Bektaşî babalarının Rumeli'nin fethine iştirak ettikleri bilinmektedir.

Devletle tarikat arasındaki bu iyi ilişkinin başlıca iki sebeple bozulduğu söylenebilir. Bunlardan biri, daha önce açıklamaya çalıştığımız "İran'a bağlılık"tır. Osmanlı topraklarında yaşayan bazı Alevî ve Bektaşî zümreler, -Safevi propagandası başta olmak üzere- çeşitli sebeplerle Safevileri kendilerine yakın hissetmişler, bu yakın hissediş de kendi devletlerine muhalefet etmelerine yol açmıştır... İkinci ve daha önemli sebep ise, Bektaşilikle adeta kaynaşmış olan Yeniçeri ocağının on dokuzuncu yüzyılın başlarında kapatılmış olmasıdır. Bektaşî tekkeleri de kapatılmış ve babalarla faaliyetleri takip edilmiştir. Bu gelişmeler, bazı Bektaşî şairlerin hiddet ve hakaret içeren şiirler yazmasına sebep olmuştur. Bunlar arasında, Hakkı isimli bir şairin özel bir yeri vardır. Şairin Osmanlı için kullandığı ifade, "Yezid kavmi"dir ve bu, en ağır hakaretlerden biridir: -Safevilerle olan mücadele sırasında da devlete "Yezid" olarak seslenmişlerdi.-

Kavm-i Yezit Yezitliğin bildirdi
Yetiş Allah, yâ Muhammed, yâ Ali
Sürgün edip her dervişi öldürdü
Yetiş Allah, yâ Muhammed, yâ Ali (Öztelli, 1976: 115)

Kısaca, on altıncı yüzyılda "İran'a bağlılık"la başlayıp yaklaşık olarak iki asır devam eden ve on dokuzuncu yüzyılda Yeniçeri ocağının kapatılmasıyla tekrar gündeme gelen "devlete muhalefet", Bektaşî edebiyatının ikinci döneminin hâkim temaları arasında yer almaktadır.

IX. Musahiplik

Musahip, "kefil, yol arkadaşı, yol kardeşi" demektir. "Musahiplik dendiğinde evli iki kişinin eşleri ile birlikte Hakk'a yürüyünceye değin kardeş kalacaklarına, birbirlerini koruyup kollayacaklarına, birlik ve beraberlik içinde yaşayacaklarına, dedenin ve cem topluluğunun önünde söz vermeleri biçiminde gerçekleştirilen bir törenle kurulan toplumsal bir akrabalık kurumu anlaşılır. (Korkmaz, 2002: 305) Bu kurum, Bektaşilerde pek bulunmamaktadır; ancak Alevîliğin "olmazsa olmaz"larından biridir. Böyle olduğu için de musahiplerin birbirine yüz çevirmesi en büyük suçlardan sayılmaktadır. Bu kadar önemli olan bir kurum, doğal olarak Alevî-Bektaşî edebiyatında ele alınmıştır. Bu edebiyatın iki "ulu'su, Hatayî ile Pir

Sultan Abdal, söz konusu kurumun önemini net bir biçimde ve kesin bir dille ortaya koymuşlardır.

Hatayî'ye göre, musahibinden soğuyan musahibin aslı Muaviye'dir; musahibinden sözünü saklayan musahip, yüzü kara olarak cehenneme gider:

Musahib musahibden nice soğuya
Anın aslı Maviye'dir Maviye (Birdoğan, 1991: 63)

Musahib musahibden saklasa sözü
Hakk'ın divanında ayrolur özü
Cehenneme gider karadır yüzü
Danıştı Muhammed böyle der Ali (Birdoğan, 1991: 63)

Musahibsiz ile durup oturma
Bir içim su verse külli ziyandır (Birdoğan, 1991: 89)

Pir Sultan Abdal ise, iki musahibin durumunu anlatırken “elma” benzetmesini kullanır:

Musahiptir musahibin varısı
İkisi de bir elmanın yarısı (Öztelli, 1971: 329)

Şair, bu konuyu müstakil bir şiirinde ele almıştır. Bu şiirdeki nakarat mısra, “Yine farz içinde farzdır musahib” şeklindedir. Musahip “farzın farzı” olduğu için, musahipsiz kişi ceme gelemeyebilir, ettiği niyazlar da kabul olmaz; musahipsizlerle bir arada bile durulmamalıdır:

Eger farz içinde farzı sorarsan
Yine farz içinde farzdır musahib
Musahibsiz kişi ceme gelir mi
Ettiği niyazlar kabul olur mu
Musahibsiz kişi ceme götürmen
Tecellisi bozuk Hakk'a yetürmen
Musahipsiz ile durup oturman
Yine farz içinde farzdır musahib (Öztelli, 1971: 239)

X. Güruh-ı Nâcî İnanıcı

Güruh-ı Nâcî, “kurtulmuş topluluk” demektir. Alevî-Bektaşiler, Hz. Muhammed'in “Ümmetim yetmiş üç bölüğe ayrılacak, hepsi de cehennemdedir, ancak bir bölüğü cennetlidir, kurtulmuştur.” şeklindeki hadisinde söz konusu olan “kurtulmuş bölük”ün kendileri olduğuna inanmaktadırlar. (Gölpınarlı, 1992: 385) Alevî-Bektaşî edebiyatının ilk döneminde, bu temanın bulunup bulunmadığını kesin olarak bilemiyoruz; ancak ikinci dönemindeki hâkim temalarından biri olduğu gayet açıktır. Hatayî'den itibaren pek çok şair, bu inanca ve temaya yer vermiştir.

Hatayî, Güruh-ı Nâcî'yi "mekânları hakikat ili olan, yüklerini lal ü gevherden tutan, sütleri kudret gölünden alınan, mayası kırklardan çalınan, orucu tutulan, namazı kılınan..." bir topluluk şeklinde tanıtmaktadır. (Gölpınarlı, 1992: 25)

Kul Himmet'in müstakil olarak "Güruh-ı Nâcî"yi ele aldığı bir şiiri bulunmaktadır. Şair, bu şiirin bir dördlüğünde Nuh'un gemisine binmekten söz eder. Böylece, Hz. Nuh'un gemisine binenlerle hadiste söz konusu edilen kurtulmuş topluluk arasında başarılı bir ilişki kurmuş olur:

Nâci güruhunun parlıyor mâhı
Nâciler olmuştur sırrın âğâhı
Nuh'un gemisine bindik biz dahı
Ey güruh-ı nâcî size aşk olsun (Gölpınarlı, 1992: 36)

Kul Himmet'e göre, bu topluluk zaten
Hakkın gevherinden Arşın nurundan
Andan hâsil oldu gürûh-ı Nâcî (Gölpınarlı, 1992: 141)

mısralarıyla dile getirildiği gibi, Hakk'ın gevherinden ve arşın nurundan meydana gelmiştir.

Sonuç olarak şunları söyleyebiliriz: Alevî-Bektaşî edebiyatının ikinci dönemindeki temalar, burada saydıklarımızdan ibaret değildir. Buraya yenilerinin eklenebileceği gibi, buradaki temalardan bazılarının çıkarılması da düşünülebilir. Konuya ilgi duyanların tartışmaları ve önerileri, "hâkim tema"ların netleşmesi sağlayacaktır. Ancak, yukarıda saydığımız temalardan "Muhammed Ali", "Hak Muhammed Ali", "Miraç", "Güruh-ı Nâcî", "Hurufilik" ve "Nevrûz"un Bektaşî edebiyatının ikinci dönemdeki "hâkim tema"lar arasında yer alacağı kanaatindeyiz. "İran'a bağlılık" ve "devlete muhalefet", zaten büyük ölçüde yaşanan tarihi olayların bir sonucudur. "Hz. Ali'nin ilahlığı", çok az sayıda şair tarafından dile getirilmiştir. "Musahiplik" ise, Bektaşîlikten çok Alevîliğe ait bir toplumsal kurumdur. Böyle olmasına rağmen, bunları "hâkim tema"lar saymamız, bu temaların Hatayî, Pir Sultan Abdal ve Viranî gibi Alevî-Bektaşî edebiyatının en büyükleri -yedi ulu- arasında yer alan şairler tarafından ele alınmış olmalarıdır.

Sonnotlar

1 Bu dördlüklerin Kul Himmet adına kayıtlı şekilleri de şöyledir:

Evvelü âhır hüvallahü ekberErenler gizliydi ulu mekânda
Cemâli nûrundan doğdu bir gevherMuhammed'le Ali bir idi anda
Muhammed Mustafa İmamı HayderLâ fetâ okuyup karşı durnda
Oldu o gevherden ayan Hu deyuYedi kez çağırdı Cihan Hu deyu (Koca, 1990: 164)

2 Bu şiir, Besim Atalay'da Hasari; Turgut Koca'da ise Yesârî adına kayıtlıdır. Şahsî kanaatimiz, B. Atalay'da Yesari olarak yazılı kelimenim aktarıcı tarafından yanlış olarak Hasari şeklinde verildiği yönündedir.

Kaynakça

- ATALAY, Besim (1991): Bektaşilik ve Edebiyatı, çev. Vedat Atila, İstanbul, Ant Yayınları.
- BAYRI, M. Hâlid (MCMLIX) Virâni Hayatı ve Eserleri, İstanbul, Maarif Kitaphanesi.
- BİRDOĞAN, Nejat (1991): Şah İsmail Hatai, İstanbul, Can Yayınları.
- CAFEROĞLU Ahmet (1991): "Azerbaycan Edebiyatı", Türk Dünyası Edebiyatı, Haz. Halil AÇIKGÖZ, Ankara, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki (1973): Hurûfîlik Metinleri Katalogu, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- (1992): Alevi-Bektaşî Nefesleri, İstanbul, İnkılâp Kitabevi.
- KOCA, Turgut (1990): Bektaşî Alevî Şairleri ve Nefesleri, İstanbul, Maarif Kitaphanesi.
- KORKMAZ, Esat (2003): Ansiklopedik Alevilik-Bektaşîlik Terimleri Sözlüğü, İstanbul, Kaynak Yayınları.
- OCAK, Ahmet Yaşar (1992): "Bektaşîlik", İslam Ansiklopedisi, C. 5. TDV. Yayınları.
- (2005): "Alevilik Tarihinin Temel Bir Problemi", Uluslararası Bektaşîlik ve Alevilik Sempozyumu-I- Bildiriler-Müzakereler, Isparta, SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- OYTAN, M. Tevfik (2007): Bektaşîliğin İçyüzü, İstanbul, Demos Yayınları.
- ÖZTELLİ, Cahit (1971): Pir Sultan Abdal, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- (1976): Uyan Padişahım, İstanbul, Milliyet Yayınları.
- VAKTİDOLU, Adil Atalay (1998): Virâni Divanı ve Risalesi, İstanbul, Can Yayınları.